

MAKTAB O'QUVCHILARIDA INTELLEKTUAL SAVODXONLIKNI
RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Matmurotova Gulistan Kamalatinovna – katta o'qituvchi

g.matmurotova@ndpi.uz

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ
ГРАМОТНОСТИ У ШКОЛЬНИКОВ

Матмуратова Гулистан Камалатдиновна – старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF DEVELOPING INTELLECTUAL
LITERACY IN SCHOOLCHILDREN

Matmurotova Gulistan Kamalatinovna – Senior teacher

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: intellektual savodxonlik, tanqidiy fikrlash, mantiqiy tafakkur, pedagogik texnologiyalar, mustaqil fikrlash, ijodkorlik, kompetensiya, ta'lim sifati.

Rezyume. Mazkur maqolada intellektual savodxonlik mazmuni, uning tarkibiy qismlari, tanqidiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishdagi o'zni hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o'quvchilarning mustaqil fikrlash, ijodkorlik va muammolarni hal etish kompetensiyalarini shakllantirish masalalari yoritilgan.

Ключевые слова: интеллектуальная грамотность, критическое мышление, логическое мышление, педагогические технологии, самостоятельное мышление, творчество, компетентность, качество образования.

Резюме. В данной статье рассматриваются сущность и структура интеллектуальной грамотности, её роль в развитии критического и логического мышления, а также значение современных педагогических технологий в формировании самостоятельного мышления, творческих способностей и навыков решения проблем у школьников.

Key words: intellectual literacy, critical thinking, logical thinking, pedagogical technologies, independent learning, creativity, competence, quality of education.

Summary. This article examines the essence and structure of intellectual literacy, its role in developing critical and logical thinking, as well as the significance of modern pedagogical technologies in forming independent thinking, creative abilities, and problem-solving skills in schoolchildren.

Kirish. XXI asrda jamiyat rivoji bilimli, tanqidiy fikrlaydigan va yangicha yechimlar topa oladigan shaxslarga ehtiyoj sezmoqda. Shu bois, ta'limning ilk bosqichidanoq o'quvchilarning intellektual savodxonligini rivojlantirish masalasi muhim ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinflar bolaning fikrlash, anglash, tahlil qilish va ijodiy yondashish qobiliyati asosi qo'yiladigan davr hisoblanadi.

Bugungi kunda ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri – o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish va zamonaviy bilimlarga ega, mustaqil fikrlay oladigan shaxslarni tarbiyalashdir. Boshlang'ich sinf – bolaning fikrlash, mulohaza qilish, axborotni qayta ishlash va qo'llash ko'nikmalari shakllanadigan muhim bosqich hisoblanadi. Shu bois, intellektual savodxonlikni oshirishga qaratilgan maqsadli yondashuv bu bosqichda juda ahamiyatlidir.

Intellektual savodxonlik – bu axborotni qabul qilish, tahlil qilish, mantiqiy xulosa chiqarish va uni amaliyotda qo'llay olish qobiliyatidir. Bu tushuncha bir necha asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

Tanqidiy fikrlash – ma'lumotni baholash, asosli va asossiz fikrlarni ajratish.

Mantiqiy tahlil – ma'lumotlar o'rtasidagi bog'liqlik va sabab-oqibat munosabatlarini topish.

Ijodiy yechimlar – muammolarga yangi va samarali yo'l topish.

Axborotdan to'g'ri foydalanish – ishonchli manbalarni tanlash va ularni tahlil qilish [1].

Intellektual savodxonlik – bu o'quvchining axborotni to'g'ri qabul qilish, tahlil qilish, xulosa chiqarish va

amaliyotda qo'llash qobiliyatidir. U faqat bilim olish bilan cheklanib qolmaydi, balki:

Mustaqil fikrlash

Manbalar bilan ishlash

Muammolarni ijodiy yechish

Mantiqiy tahlil qilish

kabi ko'nikmalarni ham o'z ichiga oladi.

Intellekt atamasi kundalik hayotimizda juda ko'p ma'noda qo'llanadi, turlicha izoh beriladi. Intellektni mustaqil reallik sifatida ajratishni asosiy mezonini uning xulq atvorini boshqarish funksiyasi hisoblanadi. O'zbekistonda esa bu masala yuzasidan M.G.Davletshin, E.G'.G'oziyev, B.R.Qodirov, G'.B.Shoumarov, V.M.Karimova R.Toshimov, M.M.Mamatov, E.Z.Usmonova, Z.E.Nishonova, M.Vohidovlarning fikrlarini o'rganish maqsadga muvofiqdir.

E.G'.G'oziyev O'zbekistonda tafakkur psixologiyasini keng yoritgan olimlardan biridir. Muallifning fikriga ko'ra, inson tafakkuri o'zining mustaqilligi jihatidan mustaqil va nomustaqil tafakkurga ajratiladi. «Tafakkurning mustaqilligi deganda, kishining shaxsiy tashabbusi bilan o'z oldiga konkret maqsad, yangi vazifalar qo'ya bilishi, ular yuzasidan amaliy va ilmiy xarakterdagi faraz qilishi, natijani ko'z oldiga keltira olishi, qo'yilgan vazifani hech kimning ko'magisiz, ko'rsatmasisiz o'zining aqliy izlanishi tufayli, turli yo'l, usul va vositalar topib, mustaqil ravishda hal qilishdan iborat aqliy qobiliyatni tushunish kerak»

Tafakkurning mustaqilligi aqlning sertashabbusligi, pishiqligi va tanqidiyligida namoyon bo'ladi. Aqlning sertashabbusligi deganda insonning o'z oldiga yangi muammo, aniq maqsad va konkret vazifalar qo'yishini, ana

shularning barchasini amalga oshirish, nihoyasiga yetkazishda, yechimini qidirishda usul va vositalarning shaxsan o'zi izlashi, aqliy zo'r berib intilishi, ularga taalluqli qo'shimcha belgi va alomatlarning keltirilishidan iborat bosqichlarning bo'lishini nazarda tutamiz. Aqlning pishiqiligi vazifalarni tez echishda, echish paytida yangi usul va vositalarni tez izlab topishda, ularni saralashda, ana shu usullar va vositalarni o'z o'rnida aniq qo'llashda trafaretga aylangan usul, eski yo'l va usullardan forig' bo'lishda va boshqa jarayonlarda ifodalanadi.

E.G'.G'oziyev aqliy taraqqiyotning o'sishini maktabda olinadigan bilimlar ta'minlaydi, deb hisoblaydi. O'quvchilarni aqliy jihatdan o'stirish uchun ularni faqat bilimlar tizimi bilangina emas, balki muayyan aqliy faoliyat usullari (tahlil, sintez, taqqoslash, turkumlash, mavhumlashtirish, umumlashtirish, esda olib qolish va boshqalar) o'quv, ko'nikma va malakalarni ko'zda tutish kerakligini ta'kidlaydi. O'quvchilar aql-zakovatini kamol toptirishda mantiqiy tafakkurning ahamiyati katta, chunki tafakkurning rivojlanishi aqlni qo'shimcha ma'lumotlar bilan boyitadi.

Aqliy faoliyat insonning muayyan bilimlarni o'zlashtirish yoki yangiliklarni ochish bilan bog'liq psixik faoliyatdir. Tafakkur atrof-muhitdagi voqelikni nutq yordami bilan bevosita, umumlashtirgan holda aks ettiruvchi psixik jarayon, sotsial-sababiy bog'lanishlarni anglashga, yangilik ochishga va prognoz qilishga yo'naltirilgan aqliy faoliyatdir [2].

Tahliliy yondashuv. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida intellektual savodxonlikni rivojlantirish uchun o'qituvchi quyidagi masalalarga e'tibor qaratishi lozim:

Ta'lim jarayonida faol ishtirokni ta'minlash

Masalan: 2-sinf tabiat fanidan "Suvning holatlari" mavzusida dars o'tilganda, bolalarga tajriba orqali muzning erishi va suvning qaynashi ko'rsatiladi. Keyin "Nima uchun muz eriganda suv hosil bo'ladi?" kabi savollar orqali mantiqiy fikrlashga undaydi.

Muammoli vaziyatlar yaratish

Masalan: Matematika fanidan "Ahmad 3 dona qalam sotib oldi, unda yana 2 dona qalam bor edi. Uning jami necha qalami bo'ldi?" kabi oddiy misoldan tashqari, "Ahmad 5 dona qalamini do'stlariga teng taqsimlamoqchi. U har bir d'stiga necha qalam berishi mumkin?" kabi ijodiy savol qo'shiladi.

Topishmoqlar ongga ta'sir qilishning ko'p taraflama vositasi hisoblanib, maqsadi shaxs kamolotining barcha boshqa jihatlar bilan yaxlitlikda topishmoqlardagi o'qil (dono fikrlar, teran va muhim narsa haqidagi ko'plab ma'lumotlar) va go'zallik (topishmoqlarning mukammal badiiy shakllari, inson hayotining va tabiiy hodisalalarning shoironaligi)ning uzviy bog'liqligi sharofati bilan erishilgan. Ayni holda, aql xalq tomonidan maqsad, go'zallik esa vosita deb baholangan. Aynan topishmoqlardagi go'zallik tufayli sog'liq ahloq, mehnat haqidagi fikrlar bu qadar ma'nodorlik kasb etgan. Etnopedagogik mitti asarlar maqol va topishmoqlar xalq hayotida katta ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Ularning ahamiyati bugungi kunda ham zarracha kamaygani yo'q. Xalq so'zlarni tejab ishlatgan, fikrni saqlash va uzatishdagi samarador vositalarni qadrlagan, ayniqsa nutq lo'ndaligini yuqori baholagan: «Ko'p gap eshakka yuk». Azaldan maqollar haqida ajoyib fikrlar mavjud. Yunonlar va rimliklar uchun maqollar jamiyatning hukmron fikri

bo'lgan, italiyaliklar uchun – xalq maktabi, ispanlar uchun – ruh ozig'i, chexlar uchun – ajdodlar donoligi, chuvashlar uchun – keksalar o'giti, Sharq xalqlari uchun – dur shodasidek so'zning husni, o'zbeklar uchun donolik va ezgulik maktabi hisoblangan. Barcha uchun esa xalq maqol va topishmoqlari xalq xazinasidagi bebaho boylik, deb qaralgan.

Topishmoqlar bolaning xotirasini, fikrlash qobiliyatini, zehn o'tkirligini oshirishga imkon tug'dirgan.

Topishmoqlar bolaga turli narsalarning belgilarini qiyoslashga, ulardagi umumiylikni topishga o'rgatgan va shu bilan birga narsalarni tasnif qilish, ulardagi kerak narsalarni olib tashlash uquvini shakllantirgan. Boshqacha aytganda, topishmoqlar yordamida nazariy, ijodiy tafakkur asoslari shakllangan.

Savol-javob topishmoqlar odamlar hayoti va faoliyatining ko'p tomonlarga daxl qiladi. Ularda xalqning odatlagi tasavvurlari aks etadi. Aqliy tarbiyada bu topishmoqlarning ahamiyati g'oyat yuksak. Ular nafaqat fahmlash va faol fikriy faoliyatni talab etadi, balki ko'proq xotirlashga ham undaydi. Ayrim savol-javob topishmoqlarga javoban bolalar maqollar, qo'shiqlar va ertaklarda uchradilar. Ertaklardagi javoblar turli variantlardan iborat bo'ladi. Mazmun jihatdan ishonchli va shakl jihatdan shoirona javob eng muvaffiyatli hisoblanadi. Masalan «Dunyoda odam uchun eng qimmatli narsa nima» degan topishmoqqa «Vatandan qimmatli narsa bo'lmas» degan javob «Xujayin va uning malayi» degan tarixiy ertakda bor.

Topishmoqlar bolaning kuzatuvchanligini rivojlantiradi. Bola qancha kuzatuvchan bo'lsa, u shunchalik tez va tug'ri topadi. Topishmoq topishni o'rgangan bolaga o'zi ham topishmoqlar to'qishini vazifa qilib bersa bo'ladi.

Axborot texnologiyalaridan foydalanish

Masalan: Internetda "Google Earth" yordamida geografiya bo'yicha virtual sayohatlar o'tkazish. Bu orqali o'quvchilar axborot izlash, taqqoslash va taqdim qilish ko'nikmasiga ega bo'ladi.

Tadqiqotchilik ko'nikmasini shakllantirish

Masalan: 3-sinfda "O'simliklar hayoti" mavzusini o'tganda o'quvchilarga uyda kichik tajriba qilish topshiriladi – urug'ni suvda va quruq muhitda o'stirish va natijalarini sinfda taqdim etish.

Amaliy tavsiyalar. Maktab o'quvchilarining intellektual savodxonlikni oshirishda bir qancha interaktiv o'qitish metodlaridan foydalanish samara beradi.

"Aql xaritasi" metodi – mavzuni umumiy sxemada aks ettirish, masalan, "Suvning ahamiyati" bo'yicha markazda "Suv" so'zi yoziladi va undan turli tarmoqlar chiqariladi (ichimlik, tozalash, qishloq xo'jaligi, energiya).

"Ikki qismli kundalik" – kitob o'qishda bir kolonkada matndan iqtibos, ikkinchi kolonkada shaxsiy fikr yoziladi.

"Oyna orqali qarash" – voqeani boshqa shaxs nuqtai nazaridan tasvirlash mashqi. Jamoaviy loyihalar – masalan, "Mening orzu shahrim" maketi, u yerda bolalar ijodkorlik va mantiqiy rejalashtirish ko'nikmalarini ishlatadi.

"Aql charog'i", "Fikrlar xaritasi" kabi usullar orqali o'quvchilarning fikrlash jarayonini faollashtiradi. Jamoaviy muhokamalar, rol o'yinlari va savol-javoblar o'tkazish va hakoza [3].

Maktab o'quvchilarining ta'lim faoliyatida texnologiyalarni faol qo'llovchi pedagoglar tarbiyalanuvchilarda ta'lim jarayoni samaraliroq kechishini, texnologiyalardan

foydalanish bolalarga o'quv materialini batafsil o'rganish imkonini berishini va o'zlashtirish yanada qiziqarli darajada kechishini ta'kidlaydilar. Zamonaviy dunyo innovatsion texnologiyalarga asoslangan samarali va qiziqarli ta'lim usullarini talab qiladi, chunki zamonaviy ta'lim zamonaviy texnologiyalar bilan hamqadam bo'lib bormoqda.

Bundan tashkari o'quvchilar bilan sinfda kichik tadqiqot ishlarini olib borish bolalarning intellektual savodxonligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda bolalar bilan tabiat, jamiyat yoki oddiy hayotiy masalalar bo'yicha kichik tadqiqotlar tashkil qili, bolalarni topilmalarini sinfda taqdim etishga o'rgatish, axborot texnologiyalaridan foydalanish, komp'yuter dasturlari, ta'limiy platformalar va mul'timedia materiallari yordamida bilimni chuqurlashtirish, onlayn kitoblar va ensiklopediyalar bilan tanishtirish, muammoli vazifalar berish, oddiy mashqlar o'rniga ijodiy va mantiqiy fikrlashni talab qiluvchi savollar berish orqali ukuvchilarning tanqidiy fikrlashni rivojlantiriladi.

Bul ishlarni tashkil etishda o'qituvchining roli bexiyos. O'qituvchi intellektual savodxonlikni rivojlantirish jarayonida qo'llab-quvvatlovchi, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi va ilhomlantiruvchi shaxs bo'lishi lozim. U bolalarda bilimga qiziqish uyg'otishi, savol berishga rag'batlantirishi va mustaqil izlanish ko'nikmasini shakllantirishi kerak.

Xulosa. Intellekt inson aqliy faoliyatining, aql-zakovatini, ongli hatti-harakatining yuksak shakli hisoblanadi. Intellekt tevarak-atrofni, ijtimoiy muhitni hamda voqelikni bilish quroli, shuningdek, insonning keng ko'lamdagi faoliyatini oqilona amalga oshirishning asosiy sharti sanaladi.

Chindan ham intellektual salohiyatni yuksaltirish bugungi kunda milliy taraqqiyotning asosiy sharti va mezoniga aylanmoqda. Chunki intellektual jihatdan qoloq xalq hech qachon rivojlanmaydi. Dunyodagi taraqqiy topgan mamlakatlar eksport qiladigan mahsulotlarining ko'pchiligi intellektual mulk hisoblanadi.

Intellektual savodxonlikni rivojlantirish – bu faqat bilim berish emas, balki bolani mustaqil fikrlaydigan, tahlil qiladigan va ijodiy yechim topadigan shaxs sifatida tarbiyalashdir. Boshlang'ich sinfda bu jarayonni interaktiv usullar, axborot texnologiyalari va tadqiqotchilik faoliyati bilan uyg'unlashtirish eng samarali yo'l hisoblanadi.

Maktab o'quvchilarining intellektual savodxonlikni oshirish – kelajakda bilimli, ijodkor va mustaqil fikrlaydigan yosh avlodni voyaga yetkazishning asosiy garovidir. Bu jarayonda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ijodiy yondashuv va bolalarning qiziqishlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan ta'lim eng samarali natijalarni beradi.

Adabiyotlar

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: «Лабиринт», 1999.
2. Axmedova M. Boshlangich sinflarda o'qitish metodikasi. –Toshkent: «O'qituvchi», 2018.
3. Xolikov D. Boshlangich ta'limda innovasion metodlar. –Toshkent: «Fan», 2020.